

سبک‌شناسی دعا در صحیفه سجادیه

محمد رضا رضوانی^۱

چکیده

صحیفه سجادیه یادگار ارزشمند سیدالسادین حضرت امام علی‌بن‌الحسین (علیه السلام) است و یکی از غنی‌ترین گنجینه حقایق و معارف الهی به شمار می‌رود و مشتمل بر دقیق‌ترین مسائل توحیدی، عبادی، اجتماعی و اخلاقی است. حضرت سجاد (علیه السلام) به خاطر اختناق شدید اموی، بسیاری از معارف ناب اسلامی را در قالب دعا‌های صحیفه بیان داشته است. نوشتاری را که در پیش رود باید می‌خواهد روش و سبک امام سجاد (علیه السلام) در دعا‌های صحیفه را در بیان اهداف و مفاهیم موردنظر آن حضرت (علیه السلام) بازگو نماید. پرسش اصلی تحقیق این است که سبک و روش دعا‌های صحیفه سجادیه چگونه است؟ و چرا امام سجاد (علیه السلام) معارف بلند الهی را در قالب نیایش بیان کرده است و سرانجام راهبرد و اهداف نیایش در این زبور آل محمد (علیهم السلام) چیست؟ در پاسخ به همین سؤال، این مقاله «توصیفی تحلیلی» تهیه و تدوین گردیده است. قالب، قالب دعا و نیایش است ولی سبک و مضمون آن، تبیین دین و ارزش‌های اخلاقی و معارف قرآنی و وظایف عبادی و آداب بندگی، و نیز منعکس‌کننده اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی امت اسلامی است.

واژگان کلیدی:

امام سجاد (علیه السلام)، صحیفه سجادیه، دعا، سبک، شیوه، روش.

^۱ کارشناسی ارشد تفسیر و علوم قرآن جامعة المصطفی (علیه السلام) العالمیه.

مقدمه

صحیفه سجادیه یادگار ارزشمند سیدالسادین حضرت امام علی بن الحسین (علیه السلام) و شامل ۵۷ دعا است، که پس از قرآن و نهج البلاغه بزرگ‌ترین و غنی‌ترین گنجینه حقایق و معارف الهی به شمار می‌رود و مشتمل بر دقیق‌ترین مسائل توحیدی، عبادی، اجتماعی و اخلاقی است. حضرت سجاد (علیه السلام) به‌خاطر اختناق شدید اموی، بسیاری از معارف ناب اسلامی را در قالب دعاهای صحیفه بیان داشته است. از این‌رو در دعاهای این کتاب، ظریف‌ترین مباحث خداشناسی، هستی‌شناسی، عالم غیب و فرشتگان، رسالت انبیاء، جایگاه پیامبر و اهل بیت (علیهم السلام)، فضایل و رذایل اخلاقی، حالات خاص انسان، شیوه‌های شیطان در گمراه ساختن مردم، گرامیداشت اعیاد و یوم‌الله‌های مختلف، مسائل اجتماعی و اقتصادی، اشارات تاریخی و سیره، توجه دادن به مظاهر قدرت پروردگار، یادآوری نعمت‌های مختلف خداوند و وظیفه شکر و سپاس، آیات آفاقی و انفسی پروردگار، ادب و آداب دعا، تلاوت، ذکر، نماز و عبادت و... ده‌ها موضوع مهم دیگر مطرح است.

قابل ذکر این‌که مجموعه نورانی صحیفه سجادیه را که از سوی حضرت حق بر لسان مبارک زین‌العابدین امام سجاد (علیه السلام) نازل شده بافهم و درک بشری، قابل شناخت و دستیابی به عمق معارف ارزشمند و نورانی آن نیست. با این سخن، تکلیف این مقاله با صحیفه سجادیه نیز روشن می‌شود! با این وصف و با استمداد از الطاف الهی، خوشه‌چین زبان فهم‌هایی می‌شویم که در اقیانوس بیکران معارف اهل بیت (علیهم السلام) به غواصی پرداخته‌اند و با انس و بهره‌مندی هر چه بیشتر از معارف سرشار از عشق و معرفت و غنای صحیفه، به گوشه‌هایی از عظمت آن دست‌یافته و گوهرهای بی‌شماری را صید نموده‌اند.

با این امید نخست بر آستان سراسر قدس و قدیس حضرت زین‌العابدین (علیه السلام) سر می‌ساییم سپس با استمداد از روح زیبای بهترین پرستنده‌اش برای ورود به گلستان توحیدی صحیفه سجادیه استمداد طلبیده، و ضمن مفهوم‌شناسی و معرفی اجمالی این بوستان با طراوت و همیشه‌سبز و پر معنویت، به سبک‌شناسی دعاهای آن می‌پردازیم.

۱. مفهوم‌شناسی

الف: مفهوم سبک

سَبک، در فارسی به معنای ریخت، طرز، شیوه، راه و روش،^۱ و هم‌معنا با الفاظی چون: آداب، رسوم، قاعده و قانون، اسلوب، طریق و فن است.^۲ واژه style به زبان لاتین نیز به معنای سبک و روش سخن گفتن، نوشتن یا عمل کردن به کار می‌رود.^۳

اما اکثر زبان‌شناسان، سبک را به هنر تفسیر کرده و به رابطه استوار میان آن دو اشاره نموده‌اند، چون واژه «فن» یا هنر یعنی حال و گونه. گفته می‌شود: «الرَّجُلُ يَفْنَنُ فِي الْكَلَامِ» یعنی سخن را به گونه‌های متفاوت و متناسب با انگیزه سخن و شنونده کلام بیان می‌کند. مثلاً هرگاه سخنور به مناسبتی سخن می‌گوید، سخن را در یک وادی نمی‌آورد بلکه به تفنن روی می‌آورد. گاه به قصد تحقیق، کوتاه و گاه به قصد فهماندن، بلند و گاه به قصد تأکید تکرار می‌کند ولی توجه وی به کلام با نظر داشت مقتضای حال و میزان توجه و کثرت جمعیت و ارزش موقعیت است.^۴ بنابراین، کلمه سبک و هنر؛ یعنی مهارت و نوآوری و شیوه‌های بیان مطلب که گوینده آن را در کلام به کار می‌بندد.

ب: مفهوم دعا

دعا، عبارت است از جلب‌توجه مدعو توسط دعاکننده. هم‌چنان که ابن فارس در ذیل کلمه دعا می‌گوید: «الدَّعَاءُ انْ تُمِيلَ الشَّيْءَ الْيَكْبُ بِصَوْتٍ وَ كَلَامٍ يَكُونُ مِنْكَ»؛^۵ دعا آن است که کسی را با صدا و کلام خود، متوجه خود کنی.

دعا در لغت به معنای «طلب، ندا و صدازدن، تضرع و زاری و استغاثه نمودن»^۶، و در

۱. حسن عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص ۷۶۵.

۲. ر.ک: همان، ص ۵۹ و ۶۹۹؛ حسن مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۵، ص ۱۶۸؛ فخر الدین طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۸۳.

۳. محمد کریم الکوازی، سبک‌شناسی اعجاز بلاغی قرآن، ص ۴۶.

۴. همان، ص ۳۵.

۵. احمد بن فارس، معجم مقایس اللغة، ج ۲، ص ۲۷۹.

۶. شیخ احمد رضا، معجم متن اللغة، ج ۲، ص ۴۱۹.

اصطلاح بدین معنا است که فرد پست و پائین، از فرد برتر و بالاتر، با حالت خضوع و سر افکندگی، چیزی را طلب کند. چنانکه ابن فهد حلّی دعا را این‌چنین تعریف می‌کند: «طلب الادنی من الأعلى علی جهة الخضوع والاستکانه»^۱.

دعا، یعنی درخواست از خدا و سخن گفتن با او. دعا، برخاسته از نوعی آگاهی به نقص و نیاز خود و غنا و بی‌نیازی پروردگار است. انسان در همه‌ی امور محتاج خداوند است و برای برآورده شدن حاجتش در همه‌ی امور، باید متکی و متصل به قدرت مطلق باشد. چنانکه در حدیث قدسی، خداوند به موسی (علیه السلام) فرمود: «يَا مُوسَى سَلْنِي كُلَّ مَا تَحْتَاجُ إِلَيْهِ حَتَّى عَلَفَ شَاتِكَ وَ مِلْحَ عَجِينِكَ»^۲ (هر چه را که احتیاج داری از من بخواه حتی علف گوسفند و نمک طعامت را). احساس چنین کاستی و نیازی، عامل حرکت انسان به سوی کمال و برطرف شدن نیازش است و چون نیازها و کاستی‌ها انواع گوناگون دارد، دعاها و درخواست‌ها به اشکال و شیوه‌های مختلف و با انگیزه‌های متفاوتی صورت می‌پذیرد.

۲. شناخت صحیفه‌ی سجادیه

صحیفه سجادیه که از ارزنده‌ترین آثار اسلامی است، اثر و یادگار سید الساجدین امام علی بن الحسین (علیه السلام) و مجموعه‌ی از دعاها و مناجات‌های آن حضرت است که آن‌را در جلسه‌ای برای دو فرزندش حضرت امام باقر (علیه السلام) و زید بن علی (علیه السلام) انشاء و امر به کتابت و محافظت از آن نموده اند و مشتمل بر دقیقترین مسائل توحیدی، عبادی، اجتماعی و اخلاقی است. این اثر علمی-عرفانی امام سجّاد (علیه السلام) که به نام صحیفه سجادیه معروف است پس از قرآن و نهج البلاغه بزرگترین و غنی‌ترین گنجینه‌ی حقایق و معارف الهی به شمار می‌رود، به‌طوری که بزرگان شیعه آن را أخت القرآن، انجیل اهل بیت (علیهم السلام) و زبور آل محمد (صلی الله علیه و آله) نامیده‌اند.^۳ و دائرةالمعارفی است که هر آن‌چه برای رشد و کمال و سعادت انسان لازم است در آن بیان شده است.

۱. احمد بن فهد حلّی، عدة الداعی، ص ۱۲.

۲. شیخ حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۷، ص ۳۲، ح ۸۶۳۴.

۳. علی بن شهر آشوب مازندرانی، معالم العلماء، ص ۱۲۵ و ۱۳۱؛ محمد محسن آقابزرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۱۳، ص ۳۴۵.

محقق داماد در مقدمه تعلیقاتش در توصیف صحیفه سجّادیه می‌فرماید: «ان فی انجیل اهل بیت علیهم السلام و زبور آل محمد ﷺ رموزاً سماویة، والفاظاً الهیة، و اسالیب و حیاتیة و...»^۱ امام خمینی رحمه الله نیز در کتاب «آداب الصلوة» از صحیفه این گونه توصیف می‌نماید: «صحیفه سجّادیه همان صحیفه نورانیه الهیه است که از آسمان عرفان عارف بالله و عقل نورانی سید ساجدین علیهم السلام نازل شده. برای خلاص بندگان خدا از سجن طبیعت و فہماندن ادب عبودیت و قیام در خدمت ربوبیت»^۲.

در سال ۱۳۵۳ هـ. ق، وقتی حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی رحمه الله نسخه‌ای از صحیفه‌ی سجّادیه را برای علامه‌ی معاصر مؤلف تفسیر طنطاوی (و مفتی اسکندریه) به «قاهره» فرستاد، وی پس از تشکر از دریافت این هدیه‌ی گران بها و ستایش فراوان از آن، در پاسخ چنین نوشت: «این از بدبختی ماست که تا کنون بر این اثر گرانبهای جاوید که از موارث نبوت است، دست نیافته بودیم، من هرچه در آن می‌نگرم، آن را از گفتار مخلوق برتر و از کلام خالق پایین‌تر می‌یابم»^۳.

۳. معارف والا و محتوای صحیفه

صحیفه سجّادیه تنها یک کتاب دعا نیست، بلکه مجموعه‌ای است آموزنده، گنجینه‌ای است پر محتوا و دریای بیکرانی است از علوم و معارف اسلامی که طی آن مسائل عقیدتی، اخلاقی، تاریخی، سیاسی، فرهنگی، احکام، عبادات و... در قالب دعا مطرح گردیده است. صحیفه سجّادیه، خزانه‌ی پر گوهری است که گنج‌های حکمت در آن نهفته است، و دائرةالمعارفی است که هر آنچه برای رشد و کمال و سعادت انسان لازم است در آن بیان شده است. صحیفه، اثر همیشه جاوید و نگین درخشانی است که تالو بی‌بدیل آن چشم خرد را خیره کرده و دارای مفاهیم بلند و معانی دقیق و مضامین گسترده است که شامل تمامی اصول و فروع دین و معارف والای توحیدی و عرفانی و اخلاقیات و... است که از زوایای مختلف، این مباحث بیان شده است و در حقیقت «کلام دون کلام الخالق و فوق کلام المخلوق»؛ سخنی فروتر از

۱. سید محمد باقر حسینی (معروف به میر داماد)، شرح الصحیفۃ السجّادیة، ص ۵۵.

۲. امام خمینی، آداب الصلوة، (ترجمه سیداحمد فہری)، ص ۱۹۲.

۳. ر.ک: مہدی پیشوایی، سیرہ پیشوایان، ص ۲۷۰.

فرمودهٔ پروردگار، اما فراتر از گفتار آفریدگان است.^۱

شناخت «صحیفه سجّادیه» را می‌توان گامی بلندی در جهت آشنایی با معارف اسلام دانست و در زمینه عقاید، اخلاق و شناخت‌های دینی به آن مراجعه کرد. زیرا دعا‌هایی ساطعه از لسان امام سجّاد علیه السلام، حاوی ظریف‌ترین و عمیق‌ترین معارف است که در جامه‌ی دعا، معارف والایی از توحید، معاد، نبوت، امامت و انسان شناسی را در آن می‌توان یافت که در کمتر حدیثی به چشم می‌خورد؛ از طرفی، نه تنها اعتلابخش مبدأ ادراکی و معرفتی انسان است، که با تعبیرات لطیف و تصویرهای بدیع از حقایق و روابط غیبی، دل آدمی را از طبیعت، به سوی آستانه حقیقت کشانده و او را در عالمی پُر از نورانیت، پاکی، دلدادگی و شیدایی قرار می‌دهد و در یک جمله، باعث تصعید و تلطیف اضلاع وجود انسان، از ادراک، احساس و کردار می‌شود.

این چشمهٔ همیشه جوشان که آبشار نیایش را در سراسر مکتب جاویدان تشیع تا دامنهٔ قیامت جاری کرده، جان‌های شیفته و کام‌های تشنهٔ شیعیان، بلکه همه‌ی انسان‌های حق‌طلب و طالب معنویت را به زلال تمنا، مصفاً گردانده و مشام جانشان را از عطر پاک پیامبران رحمت و نیکویی صلی الله علیه و آله، انباشته است.

نشان عظمت محتوایی صحیفه همین بس که عالمان بزرگ و حکیمان گرانسنگی به نگاشتن شرح‌ها و حاشیه‌ها بر این کتاب همّت گماشته و بیش از ۶۰ شرح بر آن نوشته‌اند.^۲ مضمون‌های صحیفه به گونه‌ای است که هم اهل اندیشه را خوراک می‌دهد و هم اهل دل را سیراب می‌سازد.

غرض از این همه توصیفات، توجه به محتوای بلند و مضمون‌های عالی صحیفه و شناساندن سبک‌ها و روش‌های آن در بیان معارف است. امید آن‌که این تلاش ناچیز، قدمی باشد برای ترویج معارف و شناساندن اهداف والا و سبک‌های ارزشمند صحیفه و بیرون آوردن آن از مهجوریت و عمل کردن بیشتر به آموزه‌های آن.

۱. سیدجواد هاشمی، محمد راز آفرینش، ص ۲۸.

۲. آقا بزرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۱۳، ص ۳۴۵-۳۵۹.

۴. سبک‌شناسی دعا در صحیفه سجّادیه

دعا اگرچه از امور فطری بشر است و در همه اقوام و ملل و ادیان به نحوی ظهور دارد، اما حالت دعا ممکن است - مانند فطرت توحیدی - در اعماق ضمیر انسان مدفون شود و تنها هنگام اضطرار و احساس بی‌پناهی رخ بنماید،^۱ ولی این حالت ارتباطی در جان انسان‌های مؤمن، به صورت عنصری فعال در صحنه جانشان جلوه می‌کند و یکی از ضروریات زندگی آن‌ها به شمار می‌آید. از این‌رو، اجابت دعا و پذیرفته شدن خواسته‌های بندگان، و تأثیرگذاری آن در ساماندهی اوضاع فردی و اجتماعی، دارای اسباب و عللی هم‌چون دعا‌های مخصوص، خصوصیات دعاکنندگان، حالات دعا، مکان‌ها و زمان‌هایی با فضیلت و سبک‌های خاصی است که رسیدن به هدف را تسهیل، و موجبات انقلاب و تحول عظیم را در فرد و اجتماع ایجاد می‌نماید.

حالت دعا و سوز مناجات برای گوینده‌ی دعا، یک اسلوب تأثیرگذار و متحول‌کننده و از هدایای ویژه‌ی الهی است که این ویژگی در سراسر صحیفه نورانیه سجّادیه موج می‌زند و مضمون و محتوای بلند آن، به این ارتباط دائمی و دلدادگی به خالق یکتا شهادت می‌دهد. مناجات‌المیریدین از مناجات‌های خمسۀ عشر، بیانگر این دلدادگی امام سجّاد (علیه السلام) است که می‌فرماید: «وَفِي مُنَاجَاتِكَ رَوْحِي وَ رَاحَتِي»؛^۲ (و در مناجات تو نشاط و آسایش من وجود دارد).

به کارگیری اسلوب بلاغت هم‌چون زیبایی الفاظ، آهنگ گفتار، نظم شگفت و تألیف بدیع، موقعیت‌شناسی و مقتضای حال، استفاده از استعارات، تشبیهات، کنایات و تعریضات و... از دیگر فنون و سبک‌های برجسته‌ی صحیفه سجّادیه است که تأثیر شگرفی بر جان انسان می‌گذارد و به هنگام تلاوت، قلب شنوندگان را می‌رباید.

علاوه بر امور فوق که بیانگر سبک خاص دعا‌های صحیفه و ارتباط بی‌نهایت و عشق گوینده‌ی آن به معبود است، امام سجّاد (علیه السلام) با توجه به شرایط و موقعیت زمانی، در صحیفه سجّادیه اسلوب و سبک بسیار متمایز و ویژه‌ای را در بیان معارف و تحقق اهدافش در قالب دعا مطرح می‌نماید و به ما می‌آموزد که دعا در فرهنگ اسلام و اهل بیت (علیهم السلام) تنها بیان عبارات و

۱. «فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ» (عنکبوت: ۶۵)

۲. امام علی بن الحسین (علیه السلام)، صحیفه سجّادیه (ترجمه الهی قمشه‌ای)، ص ۳۳۵.

جملات نیست، بلکه دعا نسخه‌ی حیات‌بخش فرد و جامعه است، دعا شیوه‌ی رسیدن به سعادت دنیا و آخرت است.

گرچه کلمات و عبارات ادعیه می‌توانند دارای تأثیرات گوناگونی باشند و در نظام آفرینش از جایگاه خاصی برخوردار هستند، اما گذشته از این جنبه، آنچه ما را به هدف نهایی و فلسفه واقعی دعا - که همانا برچیدن بساط تمام مظاهر کفر و شرک و شیطان، و ساخته شدن انسان الهی و ایجاد مدینه‌ی فاضله است - نزدیک می‌کند، شناختن و فهمیدن و تفکر کردن در عبارات دعا و بکار بستن سبک‌ها، دستورات و راه حل‌های عملی آن در مقیاس فرد و جامعه است. و در مجموع دعا‌های صحیفه سجّادیه، دارای فلسفه، اهداف، ابعاد و سبک‌های گوناگونی است که در عین لطافت و شور، القاکننده‌ی معارف بلندی در حوزه‌های مختلف دینی و دارای پیامی سترگ و رسالتی بس عظیم برای جامعه بشری است.

با توجه به مفهوم سبک و تفسیر آن به هنر و مهارت بیان دعا، اینک به نمونه‌هایی از شیوه‌ها و سبک‌هایی که صحیفه سجّادیه در راستای بیان اهداف و تحقق رسالت خویش در قالب دعا و نیایش به کار گرفته، اشاره نماییم:

۴-۱. گسترش و تعمیق بینش توحیدی

نهایت تعلیم و تربیت الهی و عالی‌ترین آرمان انبیا و عالمان ربانی، بسط توحید و آشنا کردن مردم با مبانی توحیدی و توجه آنان به ساحت قدس ربوبی است، همان طور که ساختار همه شرایع و مذاهب الهی و به تعبیر قرآنی شاکله اصلی دین چیزی جز توحید ناب نیست و تعالیم و تزکیه، مبارزه، جهاد، شهادت، نیایش، احکام و مقررات و قوانین و... همگی در پرتو اصل توحید معنا پیدا می‌کند.

فلسفه اصلی نزول قرآن و بعثت انبیاء علیهم‌السلام بسط توحید و شناخت مردم از عالم، نوربخشیدن و خارج نمودن جامعه بشری از ظلمت‌کده‌های دنیا و رهایی آنان از اسارت هوای نفس و زنجیرهای شیاطین است،^۱ چرا که غیر حق تعالی نور نیست، همه ظلمتند و تاریکی، و خدا خدا

۱. «كِتَابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ» (ابراهیم: ۱)؛ «وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ» (اعراف: ۱۵۷)

کردن امام سجاده علیه السلام در صحیفه در حدود چشاندن محبت او به جامعه شرک زده و طاغوت زده و آشنا ساختن آنان با صفات و اسمای حسناى الهی است که سرچشمه اصلاح همه‌ی مفسد و در رأس آن‌ها حکومت فاسد طاغوتی و غیراسلامی است. اگر بر تاریک‌خانه دل مردم نور خدا بتابد و ایمان زینت بخش آن گردد، طبیعی است که ظلمت فساد و فحشا، ستم و ستم‌پذیری و انحراف رخت بر بسته و جامعه رو به صلاح و تکامل می‌رود، چنان‌که قرآن در آیه ۷ سوره حجرات می‌فرماید: «وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَ الْعِصْيَانَ أُولَئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ؛ ولیکن خدا ایمان را برای شما دوست داشتنی گردانید و آن را در دلهای شما بیاراست و کفر و پلیدی و سرکشی را در نظرتان ناخوشایند ساخت، آنان [که چنین‌اند] ره یافتگانند».

معصوم علیه السلام، همانگونه که در حیطه اجرای دین خدا و امر و نهی تشریعی او خلیفه و نماینده خداست، در حیطه شناخت و معرفت و حکمت نظری نیز نماینده اوست. شناخت صحیح معارف الهی نیز تنها از طریق انسان‌های معصوم به دست می‌آید چرا که معصومین علیهم السلام به دلیل داشتن افکار صائب و قلبی پاک، شایستگی دریافت معارف عمیق و بلند الهی را دارند و دیگران موظف‌اند معارف ناب و صواب را از ناحیه ایشان دریافت کنند؛ در غیر این صورت گرفتار شرک و انحراف و التقاط و ارتداد می‌گردند و از صراط مستقیم فکری و عملی الهی فاصله می‌گیرند. نیز غیر معصوم، همان‌گونه که در عمل مصون از خطا و اشتباه نیست از نظر فکری نیز کم و بیش دچار لغزش خواهد شد به‌ویژه در موضوعات مهمی چون شناخت ذات و صفات الهی، عالم غیب و آخرت، جهان ملکوت و مانند آن. به همین دلیل خداوند چنین مسؤولیتی را بر عهده بندگان «مخلص» یا همان معصومین نهاده، و در واقع از دیگران سلب مسؤولیت کرده و فرموده است: «سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ؛ خدا منزّه است از آن‌چه در وصف آورند به استثنای بندگان پاکدل خدا»^۱

امام سجاده علیه السلام در لابلای دعاهاى صحیفه به این مهم پرداخته و مسائل ژرف توحیدی را به خوبی بیان کرده است. در دعای ۴۷ می‌خوانیم: «أَنْتَ الَّذِي قَصُرَتْ الْأَوْهَامُ عَنْ ذَاتِيكَ، وَ

۱. (صافات: ۱۵۹-۱۶۰).

عَجَزَتِ الْإِفْهَامُ عَنْ كَيْفِيَّتِكَ، وَلَمْ تُدْرِكِ الْإِبْصَارُ مَوْضِعَ أَيْنِيَّتِكَ. أَنْتَ الَّذِي لَا تُحَدِّدُ فَتَكُونُ مَحْدُوداً، وَلَمْ تُمَثِّلْ فَتَكُونِ مَوْجُوداً، وَلَمْ تَلِدْ فَتَكُونِ مَوْلُوداً^۱

فیلسوفی چون محی‌الدین الهی قمشه‌ای در شرح این فراز دعا چنین آورده است: «تویی که از درک کنه ذات، عقل و فکرت‌ها عاجز و از کیفیت اوصاف فهم و دانش‌ها قاصر است، بصرها و بصیرت‌ها از ادراک انبئات محروم است، (یعنی چون چشم سر و دیده خیال می‌خواهد خدا را در این و مکان مشاهده کند و نمی‌داند که «هُوَ فِي كُلِّ مَكَانٍ وَ لَا فِي شَيْءٍ مِنَ الْمَكَانِ»؛ خدا در هر مکان هست و در هیچ مکان نیست. به این معنا که به نحو احاطه وجودی در هر مکان هست و به نحو محاطیت در هیچ مکان نخواهد بود.

او از زمان و مکان مجرد، و از ماده و مدت منزّه است چنان‌که روح ما هم مجرد و حد زمان و مکان در او منطوی است، ... پس چشم حسّ و خیال که خدا را در مکان می‌طلبد از دیدن حق متعال، محجوب و محروم است، بلکه چشم و عقل و فکرت هم تا او را به اشاره عقلی محدود گرداند در حجاب ابد خواهد ماند. هر چه اندیشی‌پذیرای فناست آن‌چه در اندیشه ناید، آن خداست).

تو (ای خدا) آن ذات یکتای بی‌حدّ و نهایی که در هیچ حدّ محدود نخواهی بود و در اندیشه متمثّل نخواهی شد تا موجود (متناهی) شوی و مانند مخلوق چیزی از ماهیات ممکنه که به وجود موجود است باشی بلکه حقیقت ذات یکتایت کلّ الوجود و وجود کلّ بی‌حدّ و نهایت و فوق بی‌نهایت است که ابداً به ماهیت محدود نیستی، بلکه صرف الوجود و وجود صرف بلا مهیت و بلاحد و نهایت خواهی بود. از چیزی ذات بسیط تولید نیافته تا مولود و حادث و محتاج به علت باشی، چون خدا علت اولی و مبدأ اول آفرینش است: پس اگر مولود چیزی باشد معلول اوست و محتاج به علت در وجود و حادث ذاتی و متأخّر الوجود و ممکن الوجود (خواهد بود) و چنین چیزی قطعاً خدا - که مبدأ اول و علت کل آفرینش است - نخواهد بود.

چنان‌که ملاحظه می‌کنید امام علی (علیه السلام) مسائل مهمی چون: این، کیف، ماهیت، حدّ، صرف الوجود، وجود صرف، ذات بسیط، علّت اولی، مبدأ اولی، حادث، متأخّر الوجود، ممکن الوجود و... را

۱. امام علی بن الحسین (علیه السلام)، صحیفه سجّادیه (ترجمه الهی قمشه‌ای) ص ۲۴۸.

که از مباحث مهم فلسفی است در عبارتی ساده و رسا و بدون تکلف بیان کرده بدون این‌که نیازی به چنین اصطلاحاتی داشته باشد و یا در صدد بیان فلسفه یا عرفان نظری باشد.^۱

۲-۴. تبیین معارف والای اسلام

یکی از شیوه‌های تبلیغی و مبارزاتی امام سجاد (ع) تبیین معارف اسلام در قالب دعا بود که از مهم‌ترین اهداف سازنده و اثرگذار صحیفه، همین غنا و عظمت محتوای این مجموعه‌ی نورانی و ارزشمند است. صحیفه سجادیه به منزله یک دائرة المعارف علوم بشری است و آنچه انسان برای سعادت خود بدان نیاز دارد در آن یافت می‌شود که اصول اعتقادات، احکام، فروع دین، معارف توحیدی و عرفانی، اخلاقیات و مسائل اجتماعی تربیتی، حقوقی، نظامی و سیاسی و... از آن جمله‌اند.

اگر چه دعا‌های موجود در صحیفه به صورت راز و نیاز و نیایش مطرح گردیده ولی در درون آن دعاها، شعله‌های سوزان آتش گداخته از سیاست و تدبیر است. حکمت‌هایی که اهل نظر را به فکر فروداشته و جرعه‌های عشق معنوی را در کام بینوایان نیازمند معنویت فرو برده و عشاق را به سوی وادی عشق سوزنده می‌کشاند. امام ضمن دعا و راز و نیاز، عالی‌ترین معارف بشری و پربارترین فضائل عالی انسانی را که تنها نکته اُتکای انقلاب‌های اصیل اسلامی است به صورت یکی از عمیق‌ترین آموزه‌های اجتماعی و اسلامی بیان می‌دارد و در اختیار طالبان و عاشقان معارف قرار می‌دهد که سازنده‌ترین آثار و استحکام روحی و معنوی را در بردارد.

صحیفه سجادیه امام با ۵۴ عنوان بزرگ و جاودان نیایش که گستره آن دعاها از دوران طفولیت تا کهولت، از بیماری تا دفع شرّ ستمگران جبار، ابعاد زندگی بشر را در تمام مراحل فردی و اجتماعی فرا می‌گیرد و دعای مکارم اخلاق و دعای پربار عرفه امام (ع)، گنجینه بس نفیس و پرقیمت از معارف و آموزش‌های اخلاقی، اجتماعی و سیاسی اسلام را تشکیل می‌دهد، هنوز روانشناسان و کاوشگران روح بشری به آسانی نمی‌توانند به لطافت و ظرافت و عمق آن دعاها پی ببرند.^۲

۱. برگرفته از اینترنت، پایگاه تخصصی صحیفه سجادیه.

۲. ر.ک: پایگاه اندیشه قم.

۳-۴. تعلیم و تربیت و رهنمایی به سوی خودسازی و کمالات انسانی

یکی از مهم‌ترین اسلوبی که به وضوح در صحیفه سجادیه متجلی است، تعلیم و تربیت و رهنمایی به سوی خودسازی و کمالات انسانی و تعالی روح انسانی است. امام در حقیقت در قالب دعا و نیایش، به بیان یک سلسله جامع از مسایل عرفانی و فضایل اخلاقی و کمالات روحی پرداخته‌اند. خطیب و دانشمند بزرگ محمدتقی فلسفی در مقدمه شرح دعای مکارم الاخلاق که یکی از لطیف‌ترین دعاها صحیفه سجادیه است می‌گوید: «دعای شریف مکارم الاخلاق صحیفه سجادیه، حاوی تعلیمی مهم و درسهای آموزنده و انسان‌ساز است و به هر نسبت که افراد علاقمند و با ایمان در مضامین آن دقت کنند و محتوای آن را به نیکی فراگیرند و دستورهایش را عملاً به کار بندند، به همان نسبت از سعادت واقعی و کمال راستین برخوردار می‌گردند و به مکارم اخلاق و سجایای انسانی متخلق می‌شوند»^۱.

صحیفه، دایرة المعارف مکارم اخلاق و دستورهای تربیتی معصومین علیهم‌السلام است که همگی به صورت دعا بیان شده است. در جایی به دعا بر پدر و مادر توجه خاص نموده و با سفارش اکید به آن‌ها دعای خیر بسیار نثارشان نموده و بنای توجه کامل فرزندان به پدر و مادر را در نظر دارد. در جایی دیگر در باره‌ی تربیت فرزند دستور داده که پدران فرزندان خود را دعا کنند و به آنان توجه خاص مبذول دارند و گمان نکنند که وظیفه‌ی والدین فقط تهیه غذا، لباس، مسکن، دارو، آموزش علوم ضروری و... است؛ بلکه عنایت ویژه باید به روش تربیتی آنان معطوف شود و در عین حال، بیان شده است که فرزند ایده‌آل چگونه فرزندی است؟ و دستورالعمل تربیت و نگهداری فرزندان و... به خوبی تبیین شده است.

و خلاصه این که صحیفه، منبع علوم بشری و خزانه‌ی پر گوهری است که گنج‌های حکمت در آن نهفته و هر آن‌چه برای رشد و کمال و سعادت انسان لازم است، در این منبع گنجانده و بیان شده است. صحیفه به ما می‌آموزد که دعا در فرهنگ اسلام و اهل بیت علیهم‌السلام تنها بیان عبارات و جملات نیست، بلکه نسخه‌ی حیات‌بخش فرد و جامعه، شیوه‌ی رسیدن به سعادت دنیا و آخرت، و نیز تعلیم و تربیت و رهنمای انسان‌ها به سوی خودسازی و کمالات انسانی است.

۱. محمد تقی فلسفی، شرح و تفسیر دعای مکارم الاخلاق از صحیفه سجادیه، ج ۱، ص ۱.

۴-۴. به فعلیت رساندن قابلیت‌ها و استعداد‌های انسانی

یکی دیگر از شیوه‌هایی ارزشمند دعا‌های صحیفه سجّادیه، به فعلیت رساندن قابلیت‌ها و استعداد‌های انسانی نهفته در درون انسان است به گونه‌ای که با انس و بهره‌مندی از این معارف نورانی می‌توان استعدادها و توانمندی‌های روحی، اخلاقی معنوی، علمی و... را شکوفا نمود.

این صحیفه، درها و روزنه‌های امید و آرزو و توکل به رحمت بی‌انتهای الهی را می‌گشاید. انسانی که در این آشفته بازار دنیا همواره در تند بادهای شیاطین، به بن‌بست‌های لاعلاج می‌رسد، هر قدر هم گنهکار و دور از معرفت ذات احدیت باشد، با دل سپردن به این صحیفه آسمانی، گم شده‌ی خود را یافته و با آرامشی وصف ناشدنی دل به رحمت بی‌انتهای الهی می‌سپارد و از غنای ادعیه‌ی آن بهره‌مند می‌گردد.

امام سجّاد (علیه السلام) توجه کامل دارند به اینکه انقلابی بدون پشتوانه معنوی و بدون به فعلیت رساندن قابلیت‌ها و استعداد‌های انسانی، افرادی در آن پدید می‌آیند که سست بنیان بوده و جزء گروه باد و افرادی متزلزل می‌باشند که در هر موجی خود را می‌بازند و این نیست مگر ویژگی انسان‌هایی که بدون دانش و بینش اسلامی و به دور از فضایل اخلاقی رشد کرده‌اند. انسان‌هایی که حتی به خود اجازه می‌دهند تا امام معصوم و پیشوای راستین را به شهادت برسانند و خاندان او را به اسارت بکشند، هر چند که او امام حسین (علیه السلام) و نزدیکترین فرد به مقام شامخ رسالت و پایه‌گذار اسلام بوده باشد. با توجه به این نیاز و مسؤولیت است که ساعات پر قیمت امام (علیه السلام) مصروف تعلیم و تهذیب، و صرف آموزش و پرورش و ساختن زمینه‌های فکری و فرهنگی می‌گردد. هر چند در قالب دعا و در محتوا و شکل راز و نیاز بوده باشد،

امام سجّاد (علیه السلام) با زیباترین روش یعنی ارتباط صادقانه همراه با شور و احساس وصف ناشدنی نیایش جانانه با خدا به شکل زنده و عملی، عالی‌ترین و کامل‌ترین نوع تکامل را به منصف ظهور گذاشت و به مردم آموخت که چگونه باشند، چگونه بیندیشند، چگونه تصمیم بگیرند و چگونه زندگی کنند و او نماینده خدا بود که ایمان و ارتباط با خدا را در دل مردم محبوب می‌ساخت و زینت بخشید تا به رشد کافی برسند و رسم و آیین و حکومت جاهلی را کنار بگذارند و زندگی پاک و نوینی را براساس مترقی‌ترین قانونی که امکان تدوین یافته - یعنی اسلام - پی‌ریزی کنند.

۵-۴. تبیین حقیقت امامت و رهبری جامعه اسلامی

یکی دیگر از روش‌های ارزشمند دعا‌های صحیفه سجّادیه، مطرح کردن مباحث سیاسی به‌ویژه مسئله «امامت» و رهبری جامعه اسلامی است که ذیلاً به نمونه‌های از آن اشاره می‌شود:

امام در دعای بیستم (دعای مکارم الاخلاق) چنین می‌فرماید:

«خدایا بر محمد و خاندانش درود فرست و مرا بر آن که بر من ستم کند، دستی (نیروی)، و بر آن که با من ستیزه جوید زبانی (برهانی)، و بر کسی که با من دشمنی و عناد ورزد پیروزی عطا کن، و در برابر آن کس که نسبت به من، به حيله‌گری و بد اندیشی پردازد، راه و تدبیر، و در برابر آن که بر من فشار و آزار رساند، نیرو ده و در برابر عیب‌جویانی که بر من عیب‌جویی و دشنام‌گویی کنند قدرت تکذیب، و در برابر خطر تهدید دشمنان، به من امنیت عنایت فرما...»^۱

در واقع این دعای امام، شکوایه‌ای در برابر زورگویی‌های حکومت وقت بوده و از این نظر بار سیاسی داشته است.

امام (علیه السلام) در دعایی که روز عید قربان و جمعه می‌خوانده (دعای ۴۸)، چنین دعا می‌فرماید:

«... خدایا این مقام (خلافت و رهبری امت اسلامی، که اقامه نماز در روز عید قربان و روز جمعه و ایراد خطبه از شئون آن است) مخصوص جانشینان و برگزیدگان تو، و این پایگاه، از آن اُمّای تو است که آنان را در رتبه والایی قرار داده‌ای، ولی ستمگران (هم‌چون خلفای ستم‌گر اموی) آن را به زور، غصب و تصاحب کرده‌اند... تا آن‌جا که برگزیدگان و خلفای تو مغلوب و مقهور گشته‌اند، در حالی که می‌بینند احکام تو تغییر یافته، کتاب تو از صحنه‌ی عمل دور افتاده، فرائض و واجبات دستخوش تحریف گشته، و سنت (راه و رسم) پیامبرت متروک گشته است.

خدایا دشمنان بندگان برگزیده‌ات از اولین و آخرین و هم‌چنین اتباع و پیروانشان و همه‌ی کسانی را که به کارهای آنان راضی هستند، لعنت کن و از رحمت خود دور ساز...»^۲

در این دعا امام با صراحت از مسئله امامت و رهبری امت، که اختصاص به خاندان پیامبر (صلی الله علیه و آله) دارد، و غصب شدن خلافت توسط ستمگران یاد می‌کند و بدین ترتیب مشروعیت

۱. امام علی بن الحسین، صحیفه سجّادیه (ترجمه الهی قمشه‌ای)، ص ۱۰۳، بند ۹.

۲. همان، ص ۲۸۰، بند ۱۰.

حکومت بنی‌امیه را نفی می‌کند.

دعای امام در روز عرفه (دعای ۴۷)^۱

در این دعا نیز امام علیه السلام از نقش و موقعیت ویژه‌ی رهبران الهی و امامان از خاندان نبوت و امتیازهای آنان سخن می‌گوید، آنان را برگزیدگان خدا برای رهبری امت و اجرای اوامر خداوند، و خزانه‌دارن علم الهی، نگهبانان دین و جانشینان واقعی خداوند در زمین معرفی می‌نماید، و این دقیقاً به معنای نفی مشروعیت حکومت زمامداران وقت بود.^۲

۶-۴. تبیین رسالت انبیاء و جایگاه اهل بیت علیهم السلام

یکی از شیوه‌های بسیار مهم در دعاها و دیگر بیانات معصومین علیهم السلام، یادآوری رسالت انبیاء و جایگاه اهل بیت علیهم السلام است که صحیفه نیز از این مهم غافل نمانده است.

پیامبران، ابلاغ‌کنندگان رسالت الهی و پیام وحی، بشارت‌دهندگان رحمت الهی و بیم‌دهندگان عذاب خداوند، و نیز تزکیه‌کنندگان جسم و جان بشر از آلودگی‌های ظاهری و باطنی و تعلیم‌دهندگان راه و رسم عبودیت و انسانیت‌اند، که به نیکویی وظیفه‌خودشان را انجام دادند و رفتند. اما چراغ‌های روشنی را به یادگار گذاشتند تا بندگان خدا در تاریکی‌های جهل و نادانی حیران و سرگردان نباشند و زحمات رسالت ضایع نگردد.

ائمه علیهم السلام بندگان مقرب و برگزیده، و چراغ‌های فروزانی هستند که امت را در تاریکی‌های خطرناک و وحشت‌آفرین نور و روشنایی می‌بخشند و آنان خزانه‌دارن علم الهی، نگهبانان دین و جانشینان واقعی خداوند در زمین و ادامه‌دهندگان رسالت انبیاء هستند که وظیفه دارند کشتی امت را به سلامت به ساحل نجات برسانند. چنان‌چه مضمون فرمایش امام سجّاد علیه السلام، به این حقیقت اشاره دارد.^۳

تکرار ذکر شریف صلوات بر رسول‌الله و عترت طاهرین علیهم السلام که در این صحیفه مکرّمه حدود

۱. همان، ص ۲۵۴، بند ۵۸.

۲. ر.ک: پیشوایی، سیره پیشوایان، ص ۲۷۶.

۳. ر.ک: احمد بن علی طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۳۱۷.

۲۰۰ مرتبه آمده است، خود بیانگر عظمت و جایگاه رفیع پیامبر ﷺ و اهل بیت مکرّم ﷺ، و نیز تکیه امام ﷺ به صلوات در دعاها، نوعی پیوند دادن مردم با محمد و آل محمد ﷺ است.

۷-۴. تبیین وضع دینی، فرهنگی و اخلاقی مردم

دورانی که سوگمندانه باید از آن یاد کرد و گفت که وضعیت اسلام و مسلمانان در نیم قرن دوم حیات خود بسیار تأسفبار و خطرناک شد، به گونه‌ای که بی محابا احکام اسلامی بازیچه دست بنی امیه قرار گرفت و جرأت و جسارت آنان به جایی رسید که نوه پیامبر را به شکلی فجیع به قتل رساندند کفر و الحاد خویش را برملا ساختند و همگان نیز نظاره‌گر شدند. ایمان مردم به مبانی دین سست شده بود، دستگاه جبار اموی، مسلک جبر را ترویج می‌کرد و هرگونه تفسیر و تبیین صحیح مسائل دینی در طول بیست سال حکومت معاویه ممنوع شده بود. از سوی دیگر فساد و فحشای درباریان به کل جامعه سرایت کرده، همان گونه شد که امام حسین ﷺ تحلیل کرده بودند: «وَعَلَى الْإِسْلَامِ السَّلَامُ إِذْ قَدْ بَلَّيْتَ الْأُمَّةَ بِرَأْعٍ مِثْلِ يَزِيدٍ؛ هنگام خداحافظی با اسلام فرا رسیده وفاتحه اسلام را باید خواند؛ چرا که امت، رهبری چون یزید دارد؟!»^۱

امام صادق ﷺ وضع دینی، فرهنگی و اخلاقی مردم را پس از حادثه عاشورا در یک جمله چنین بیان می‌کند: «ارْتَدَّ النَّاسُ بَعْدَ الْحُسَيْنِ ﷺ إِلَّا ثَلَاثَةً أَبُو خَالِدٍ الْكَابَلِيُّ يَحْيَى ابْنُ أُمِّ الطَّوِيلِ وَ جُبَيْرُ بْنُ مُطْعِمٍ ثُمَّ إِنَّ النَّاسَ لَحَقُّوا وَ كَثُرُوا؛ مردم پس از (حضرت امام) حسین ﷺ از دین خارج شدند جز سه نفر؛ ابو خالد کابلی، یحیی بن ام طویل و جبیر بن مطعم. سپس مردم (بازگشتند و) ملحق شدند و جمعیت مسلمانان فراوان شد»^۲

و نیز مردم آن قدر از اهل بیت ﷺ فاصله گرفته بودند که از امام سجاد ﷺ نقل شده که فرمود: «در شهر مکه و مدینه بیست نفر یافت نمی‌شود که ما را دوست داشته باشند.»

در چنین وضعیتی، مسئولیت حفظ اسلام، تبیین صحیح معارف دینی و بازگرداندن مردم به سوی دین درحالی برعهده امام سجاد ﷺ قرار گرفت که حتی کمترین وسائل وامکانات تبلیغی در اختیار امام نبود و به تعبیر مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (دام‌عزه): «اختناق در آن

۱. محمد باقر، مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۳۲۶، باب ۳۷.

۲. همان، ج ۴۶، ص ۱۴۴، باب ۸- احوال اهل زمانه من الخلفاء و...، ح ۲۹.

دوران و نامساعد بودن وضع، اجازه نمی‌داد که امام سجاده علیه السلام با آن مردم بی‌پرده و صریح حرف بزند، نه فقط دستگاهها نمی‌گذاشتند، مردم هم نمی‌خواستند، اصلاً آن جامعه یک جامعه نالایق و تباه شده و ضایع بود که باید بازسازی می‌شد.^۱

تنها راهی که پیش روی امام علیه السلام باز بود، دعا و نیایش و سخن گفتن با خدا بود و ایشان از همین راه به بازسازی جامعه پرداخت و معارف عالی دین را در قالب دعا منتشر ساخت و دلها و ذهن های تشنه را از آبشخور وحی سیراب نمود و صحیفه سجاده - نه یک کتاب دعا بلکه - دانشگاه عمیق و روحانی و فراگیری شد که مرزهای اختناق و تعصب و کفر و الحاد و زور و تزویر را در نوردید و خورشید وش بر آسمان فرهنگ و دانش برآمد و جامعه مرده را نور و گرمای معنویت و دیانت بخشید و یخهای جمود و تعصب را ذوب کرد و زمینه بازگشت مردم را فراهم ساخت؛ همانطور که در انتهای حدیث امام صادق علیه السلام یاد شد، مردم کم کم روشن شدند و بازگشتند و تعداد انسان‌های فهمیده و روشن بین فزونی گرفت.

مرحوم محمد جواد مغنیه در این باره می‌نویسد: «صحیفه سجاده تنها یک کتاب دعا نیست بلکه مدرسه‌ای است که درس توحید و عقیده و صبر و فداکاری و گذشت و مهربانی می‌دهد و آدمی را در برابر بدی و تباهی - به هر شکل و رنگی که باشد - به انقلاب وا می‌دارد».^۲

۸-۴. تبیین احکام و نشر فرهنگ اصیل اسلامی

در کنار وضع اندوهبار عصر امام سجاده علیه السلام، وقتی ناآگاهی مردم از تعالیم اسلام، و پیدایش بدعت‌ها و انحراف‌ها را در نظر بگیریم، عمق فاجعه بیشتر روشن می‌گردد و بهتر در می‌یابیم که امام چهارم با درک عمیق، دردشناس جامعه بوده که با آن مواظ و مناجات و نیایش، مردم را بیدار می‌ساخته است. که نمونه‌هایی از متروک شدن تعالیم اسلام، و ناآگاهی مردم از وظایف اسلامی و پیدایش انحراف‌ها در تاریخ فراوان است. که اینک به دو نمونه از آن، توجه شما را جلب می‌کنم:

الف: به گفته‌ی برخی از دانشمندان، بنی‌هاشم در زمان امام سجاده علیه السلام نمی‌دانستند چگونه

۱. برگرفته از اینترنت، پایگاه تخصصی صحیفه سجاده.

۲. همان.

نماز بخوانند و چگونه حج به جا آورند و اصولاً شیعیان از احکام دینی جز آن چه از افواه شنیده بودند، نمی دانستند!^۱

وقتی که وضع فریضه‌ای مثل نماز که از ارکان اسلام است و هر مسلمانی در شبانه روز باید پنج بار آن را به جا آورد، در میان بنی هاشم که می بایست در این زمینه‌ها از همه داناتر و آگاه‌تر باشند، چنین باشد، می توان حدس زد که میزان آگاهی دینی در مردم دیگر شهرها و مناطق، و شناخت توده مردم مسلمان در مورد سایر برنامه‌های اسلام تا چه حد بوده است؟!

ب: «محمد بن مسلم بن شهاب زهری» می گوید: در دمشق نزد «انس بن مالک» رفتیم، دیدیم تنها نشسته گریه می کند، وقتی که از علت گریه‌اش پرسیدیم، پاسخ داد: از مجموع آن چه از اسلام فرا گرفتم، جز نماز را سراغ ندارم که مانده باشد و آن هم ضایع شده است.^۲

۹-۴. تبیین مسائل اجتماعی و اقتصادی

یکی از ویژگی‌های هر دعا کننده این است که در دعایش از مردم، اجتماع و اوضاع زمان خود غفلت نکند و برای بهبود وضعیت‌شان دعا کند؛ از این رو، بخشی از دعا‌های امام سجاد (ع) منعکس کننده اوضاع اجتماعی، اقتصادی و... و تعلیم دهند آموزه‌های دینی است. و آن حضرت در زبان دعا و نیایش به آیندگان پیام می دهد که این وضعیت اسفبار، تبعیض و فقر و فساد، گرفتاری و... در اثر فاصله گرفتن از ارزش‌های اسلامی و عدم استفاده از علوم و معارف الهی و عدم تبعیت از اهل بیت (ع) است.

۱۰-۴. فضایل و رذایل اخلاقی

یکی از شیوه‌ها و دستورات مهم در دعاها و دیگر بیانات معصومین (ع)، یادآوری مسائل اخلاقی و مزین کردن جان و روح به آن‌ها در باره‌ی خود و اجتماع است که به راستی سازنده‌ی انسان کامل است. هم چنین در چشم‌اندازی به صحیفه‌ی سجاده‌ی، می توان سیمای انسان و فضائل او را به نحو گسترده و جامعی در قالب بی بدیل مناجات و دعا به بهترین وجه از بیان امام

۱. مهدی پیشوایی، سیره پیشوایان، ص ۲۶۸

۲. همان، ص ۲۶۹

سجّاد علیه السلام مشاهده و استفاده نمود.

امام ضمن دعا و راز و نیاز، باتقیب رذایل اخلاقی و برحذر داشتن مردم از آن، عالی‌ترین معارف بشری و پربرترین فضائل عالی انسانی را که تنها نکته اتکای انقلاب‌های اصیل اسلامی است به‌صورت یکی از عمیق‌ترین آموزه‌های اجتماعی و اسلامی بیان نموده و در اختیار جویندگان معارف قرار می‌دهد که سازنده‌ترین آثار و استحکام روحی و معنوی را در بردارد.

۱۱-۴. توجه دادن به مظاهر قدرت پروردگار

امام سجّاد علیه السلام ضمن دعا و راز و نیاز، انسان‌های غافل را بیدار و نیز آنانی را که خود را به تغافل و خواب زده‌اند، هشدار می‌دهد که دنیا جای بقاء نیست و هر قدر هم که متمکن و ثروتمند، نیرومند و... باشید در مقابل قدرت بی‌پایان پروردگار، کف‌های روان روی آب محسوب می‌شوید که روزی فرا رسد که در مقابل اندک بیماری چنان ذلیل خواهید شد که توان دفع مگسی را از خود نداشته و حتی راضی خواهید شد تمام قدرت و مکنّت خود را بدهی تا از این مصیبت و گرفتاری و... نجات یابید.

۱۲-۴. یادآوری نعمت‌های مختلف خدا و وظیفه شکر و سپاس:

یکی از روش‌های صحیفه، یادآوری نعمت‌های مختلف خدا و وظیفه شکر و سپاس است، به انسان‌هایی که غرق نعمت و الطاف الهی است و از وظائف خود در قبال محرومان و نیازمندان جامعه و... غافل مانده‌اند و نیز وظائف عبودیت و بندگی را درست انجام نمی‌دهند، یادآور می‌شود که ناسپاسی موجب نابودی و زوال نعمت و نزول بلا و مصیبت می‌گردد. و یکی از نعمت‌ها، نعمت ولایت ائمه علیهم السلام است که نباید در قبال آن کم توجه، و یا غافل و بی‌تفاوت بود.

زیرا ائمه علیهم السلام بندگان مقرب و برگزیده‌ای هستند که به وسیله‌ی آنان برکات و نعمات نازل، و بلاها و نقمات دفع می‌گردد. آنان خزانه‌دارن علم الهی، نگهبانان دین و جان‌نشینان واقعی خداوند در زمین^۱، و واسطه فیض الهی هستند که هستی و وجود کون و مکان به وجود آنان بستگی دارد. آنگونه که امام صادق علیه السلام از جدّش امام سجّاد علیه السلام روایت می‌نماید: «...نحن أمان لأهل

۱. امام علی بن الحسین، صحیفه سجّادیه، (ترجمه الهی قمشه‌ای)، ص ۲۵۴، دعای ۴۷، بند ۵۸

الْأَرْضُ كَمَا أَنَّ النُّجُومَ أَمَانَ لِأَهْلِ السَّمَاءِ وَنَحْنُ الَّذِينَ بَنَّا يَمْسُكُ السَّمَاءُ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ وَبَنَّا يَمْسُكُ الْأَرْضَ أَنْ تَمِيدَ بِأَهْلِهَا وَبَنَّا يَنْزِلُ الْغَيْثَ وَيَنْشُرُ الرِّحْمَةَ وَتَخْرُجُ بَرَكَاتُ الْأَرْضِ وَلَوْ لَا مَا فِي الْأَرْضِ مِنَّا لَسَاخَتْ الْأَرْضُ بِأَهْلِهَا»^۱.

۴-۱۳. گوشزد نمودن شیوه‌های شیطان در گمراه ساختن مردم

یکی از سبک‌های صحیفه، یادآوری شیوه‌های شیطان در گمراه ساختن مردم است. امام (ع) با ذکر ویژگی‌های شیطان، می‌خواهد میزان خطر او را گوشزد نماید؛ دشمنی که سینه‌ی انسان سنگر او و خون، مجرای حرکت او، شبهات و شهوات سلاح او، و داشتن غفلت، لهو و نسیان نقطه امتیاز او است. در صحیفه‌ی سجّادیه، شیطان به بهترین وجه معرفی شده است تا انسان خود را در برابر حمله‌ی خونین او آماده‌ی دفاع سازد و تهاجم او را خنثی کند.

این راز و نیازها از امامی است که در دژ مستحکم قرب الهی قرار گرفته و هرگز در دسترس شیطان قرار ندارد، لذا روشنگر آن است که امام (ع) این دستورها را تنها برای دقت و توجه امت به این مسائل صادر فرموده است.^۲

۴-۱۴. مناجات و نیایش

از آن جا که دعا کلید عطا و وسیله قرب الی الله، کوبه‌ی (زنگ) در رحمت رحیمیه و سبب فتوح برکات، توشه سالکان حرم کبریایی، سیر شهودی و کشف وجودی اهل کمال و بهترین رابطه‌ی انسان با خدای متعال، معراج عروج نفس ناطقه، رفرف پرواز، یاد دوست در دل راندن و نام او به زبان آوردن و در خلوت با او جشن ساختن و در وحدت با او نجوی گفتن و شیرین زبانی کردن است،^۳ صحیفه‌ی سجّادیه یکی از دل‌انگیزترین گفتگوهای امام عارفان و پیشوای سالکان و زینت عابدان با حضرت دوست است.

صحیفه کتاب سترگ در معارف و حقایق دین و مصباحی برای جویندگان راه حقیقت و سالکان طریق محبت است که هم‌چون اقیانوسی روح‌افزا، در بستر الفاظی زیبا و آهنگین موج

۱. طبرسی، الاحتجاج، ج ۲، ص ۳۱۷، باب احتجاجه (ع) فی اشیاء شتی من علوم الدین.

۲. حسن ممدوحی کرمانشاهی، شهود و شناخت، ص ۲۰۹.

۳. حسن زاده آملی، رساله نور علی نور، ص ۹.

می‌زند و چشمان خیره‌ی دلدادگان ساحل شوق را به جرعه‌نوشی دریا‌های بیکران معنویت و عشق الهی بشارت می‌دهد. ادعیه‌ای که آن امام همام از نهانخانه دلدادگی و انس با حضرت دوست، در نغمه‌های شورانگیز عشق الهی با کاروانی از اشک دیده و آه سینه، بر لب‌های مترنم به ذکر خدا، جاری ساخته است.^۱

۴-۱۵. ادب و آداب دعا، تلاوت، نماز، عبادت و...

اهل بیت علیهم‌السلام اهل دعا، تهجد و ذکر بودند و امام سجاده علیه‌السلام معلم نیایش است که به بهترین وجه، ادب و آداب دعا، تلاوت، نماز، عبادت و رعایت تمام جوانب بندگی را به ما می‌آموزد. شاید فهم ما قاصر از آن باشد که از خدای متعال چه بخواهیم و خواسته‌های ما چه باشد؛ ولی در این زمینه هم اولیای دین و ائمه معصومین علیهم‌السلام، پیشوا و رهبر و راهنمای ما هستند و با طرح خواسته‌های اساسی‌تر و متعالی‌تر که به سعادت دنیوی و اخروی ما مربوط می‌شود، سطح فهم و خواسته ما را بالا می‌برند. ادعیه ائمه معصومین علیهم‌السلام تنها بیان عباراتی در نیایش خداوند نبوده و در حقیقت کلاس درس و آموزش معارف اسلامی در حالت دعا است.

۴-۱۶. پندهای انسان‌ساز

یکی از شیوه‌های صحیفه، ایراد پندهای انسان‌ساز است. امام سجاده علیه‌السلام با ایراد پندهای انسان‌ساز، عواطف انسانی را تعدیل فرموده و احساسات مثبت را نسبت به همسایگان و... برانگیخته است؛ با ملاحظه‌ی آن که در شریعت مقدس اسلام تا چهل منزل از چهار طرف خانه، همسایه محسوب می‌شود، اگر این دستورها به مرحله‌ی عمل درآید، چه مدینه فاضله‌ای که هزاران سال آرزوی «افلاطون و ارسطو»ها بوده پیدا می‌شود و حاکمیت اصول انسانی و اخلاقی بدون هیچ‌گونه فشار حاکم، نظام جامعه را تأمین می‌کند! پیدا است که این گونه دستورالعمل‌های اخلاقی برای تأمین عدالت اجتماعی منشوری است برای سلامت زیستن و چگونگی رفتارها، تعدیل کردارها و گفتارها و حتی انضباط خیال و وهم انسان‌ها نسبت به یکدیگر:

۱. محمد علی مجد فقیهی، آشنایی با صحیفه سجاده، ص ۹.

نازم آن شرع مقدس که قوانین بنگاشت چون مراعات نشد، خون بشر در هدر است^۱

۴-۱۷. افشاگری ظلم و موضع گیری در برابر حکومت های فاسد

قرآن کتاب دین و برنامه کمال انسان است و هدف از فرو فرستادن پیامبران و کتاب های آسمانی نیز آن است که انسان به قلّه عبودیت خداوند دست یابد. بالاترین کمال و ارزش انسان، رسیدن به مقام بندگی است. معنای عبودیت این است که انسان از اسارت شیطان و نفس اماره رها شود و تمام وجود خود را در مسیر رضایت الهی صرف کند. بر این اساس، حرکت معصومان علیهم السلام که انسان های کاملی در عبودیت هستند - چه در حیطه فردی و چه اجتماعی - بر مدار رضایت حق است؛ از این رو، قیام یا سکوت امام، حکومت یا گوشه نشینی او، حضور وی در صحنه جنگ یا صلح، همه و همه بر اساس خواهش های نفس یا خوش آمد مردم و دیگران نیست، زیرا او از سلطه نفس رها شده و تنها عبد خدا است و هر چه انجام می دهد، نشان از رضای اوست.

دوره ای که امام سجّاد علیه السلام در آن زندگی می کرد، یکی از سخت ترین و خفقان بارترین دوره ها برای اهل بیت و ائمه معصومین علیهم السلام بود و محدودیت های بسیاری از سوی امویان برای آنان اعمال می شد. دورانی بود که همه ارزش های دینی دستخوش تحریف و تغییر امویان قرار گرفته بود... احکام اسلامی بازیچه دست افرادی چون ابن زیاد، حجاج و عبدالملک بن مروان بود... در سایه چنین حکومتی، آشکار است که تربیت دینی مردم تا چه اندازه تنزل کرده و ارزش های جاهلی چگونه احیاء شده است.^۲

در آن عصر تاریک حاکمیت استبدادی، امویان به شدت با اقدام های ضد علوی در جهت محو مکتب تشیع و سیره اهل بیت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و غصب خلافت و حکومت و وادار کردن رنج، محنت، بیم و آزارهای فراوان به ساحت پاک اهل بیت علیهم السلام، سعی در سرکوب نمودن آنان داشتند. دوره ای حیات امام سجّاد علیه السلام دوره ای بود که امویان برای رسیدن به مقاصد شوم خود از انجام هر فساد و جنایت و ریختن هر خونی دریغ نداشتند و مردم آن دوره هم امتحان خود را با

۱. ممدوحی کرمانشاهی، شهود و شناخت (ترجمه و شرح صحیفه سجّادیه)، ص ۲۱۰

۲. رسول جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ص ۲۶۰.

دعوتشان از امام حسین (ع) نشان دادند. مردم آن زمان به انسان‌های تهی و فاقد فهم و ایمان مبتذل شده بودند؛ انسان‌هایی که جز رفاه و تن‌پروری همراه با لعاب و رنگی از دین، به چیزی دیگری نمی‌اندیشیدند. مردم آن زمان به امام سجاده (ع) ابراز علاقه می‌کردند و امام (ع) در میان آن‌ها محبوبیت خاصی داشت؛ ولی این علاقه‌ها مانند همان علاقه‌هایی بود که به پدران امام (ع) داشتند، و هنگام امتحان و در میدان عمل، هر کدام به گوشه‌ای می‌خزیدند و نه تنها دم از هواداری نمی‌زدند، بلکه اگر لازم بود در برابر امامان نیز می‌ایستادند.^۱

بر همین اساس چون زمینه قیام وجود نداشت، و از طرفی دیگر زمینه دایر کردن جلسات بحث، تفسیر، فقه و علوم دیگر برای حضرت سجاده (ع) میسر نبود، ادعیه‌ی امام زین العابدین (ع) به صورت گسترده‌ای بر حقانیت بینش عقیدتی و سیاسی شیعه و تصریح به جایگاه سیاسی ائمه طاهرین (ع) و افشاگری علیه غاصبان ظالم خلافت و منکران فضائل و مناقب آل محمد (ع) و ترویج از آرمان حاکمیت آنان تأکید دارد.^۲

امام (ع) در چنین عصری، چنین مردمی را به شیوه‌ای غیر مستقیم به سوی دین اصیل و دینداری درست دعوت کرد. نه از شیوه زبانی مستقیم، مثل «خطا به و نامه» سودجست، و نه از شیوه عملی مستقیم مانند «قیام»؛ بلکه با استفاده از شیوه زبانی غیر مستقیم، یعنی «دعا» و شیوه عملی غیر مستقیم، مانند عبادت، مکارم اخلاق و... مردم را به سوی دین و اخلاق متوجه ساخت. همانگونه که مؤلف حیات فکری و سیاسی امامان شیعه می‌فرماید: «تاریخ گواه است که امام سجاده (ع) در طول ۳۴ سال فعالیت، شیعه را از یکی از سخت‌ترین دورانهای حیات خویش عبور داد؛ دورانی که جز سرکوبی شیعه به وسیله زبیریان و امویان، نشان روشنی نداشت».^۳

لذا در این هنگامه‌ی دردآلود و غم‌انگیز، امام سجاده (ع) تنها سلاح برنده و مؤثر خود در برابر سیل هجوم ظلم و تعدی و انحراف حاکمان وقت و... را دعا و مناجات دانسته و به عنوان برترین و استوارترین ابزار ابلاغ، رسالت الهی و نورانی خود را در قالب دعا و نیایش متبلور ساخت که بدون شک تأثیر دعا در آن شرائط زمانی حتی از جهاد با شمشیر و نبرد با سلاح گرم مؤثرتر بود.

۱. مجد فقیهی، آشنایی با صحیفه سجاده، ص ۱۵

۲. سیدجواد هاشمی، محمد راز آفرینش، ص ۲۸

۳. ر.ک: رسول جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، ص ۲۶۵

و در حقیقت بهترین سلاح، و برنده‌ترین شمشیر و زیباترین نبرد بود در آن عصر خفقان، و در برابر سیل هجوم ظلم و تعدی و افکار باطل.

این شیوه ابلاغ رسالت به قدری در خور عظمت بود که حضرت امام خمینی رحمته الله علیه در وصیت‌نامه‌ی الهی سیاسی خود از آن به عنوان قرآن صاعد یاد می‌کند و آن را زبور آل محمد می‌نامد و می‌فرماید: «ما مفتخریم که ادعیه حیات بخش که او را قرآن صاعد می‌خوانند از ائمه معصومین علیهم السلام است»^۱.

۴-۱۸. تشکیلات سازمانی انسان ساز

مجموعه صحیفه سجادیه - که گویا به صورت فهرست موضوعی ارائه شده - نشان دهنده یک تشکیلات سازمانی انسان‌ساز است که ظاهرش دعا و باطنش ساختن گروه‌های ویژه مقابله‌گر با ظلم و ستم است، حتی عنوان اول دعاها نیز پوشش است، یعنی عناوین بازگو کننده محتوا نیست؛ محتوا سازنده است و عنوان، دعا و التجا...

به نظر می‌رسد صحیفه - که امام سجاده رحمته الله علیه آن را بر فرزندانش امام باقر رحمته الله علیه و زید املاء کرده و پس از آن امام باقر رحمته الله علیه، امام صادق رحمته الله علیه، زید و یحیی همگی خود را موظف می‌دیدند آن را حفظ کنند تا به دست دیگران خصوص زمامداران نیفتد - یک جزوه سازمانی و تشکیلاتی بوده که در صورت دسترسی دشمن به آن، تلاش‌های امام سجاده رحمته الله علیه و ائمه بعد علیهم السلام، خنثی می‌شده است و گر نه دعا به معنای آنچه مرتکز اذهان است (نه به معنای آنچه در صحیفه و امثال آن آمده) دلیلی بر اخفای آن وجود ندارد... پس باید گفت صحیفه عنوان دعا داشته ولی در حقیقت کار دیگری را انجام می‌داده است.^۲

۴-۱۹. انسجام امت و واداشتن آن‌ها به دفاع از حریم مقدس کشورهای اسلامی

یکی از شیوه‌های صحیفه سجادیه، توجه به نظام حکومتی اسلام و در خواست انسجام و واداشتن امت برای دفاع از حریم مقدس کشورهای اسلامی است که در برخی از دعا‌های

۱. امام خمینی رحمته الله علیه، وصیت‌نامه سیاسی الهی، ص ۳.

۲. منبع: پایگاه تخصصی صحیفه سجادیه.

صحیفه به آن اشاره شده است. امام در این باره دعایی مخصوص مرزداران و حافظان نظام دارد که «دعای ۲۷ صحیفه سجّادیه» است و نسبتاً مفصّل و طولانی است. ایشان در این دعا به مردم هشدار داده و آنان را به آمادگی برای حفظ کیان اسلام وا می‌دارند.

آنچه از قسمت‌های مختلف این صحیفه‌ی کریمه استفاده می‌شود، تشکّل سازمان یافته‌ی مسلمانان است، به طوری که از دشمن، تصوّر تهاجم را نیز سلب کند و نظم و استقرار ثبات و آمادگی مسلّحانه موفق به شکل مدرن و پیشرفته حاصل گردد؛ به گونه‌ای که در آن هیچ‌گونه کمبودی نبوده و با داشتن ذخیره کافی و بودجه تمام و مجهز بودن به نظام فوق مدرن زمان که بتواند در دفاع از حق و حفظ حدود و مرزهای مسلمانان با کم‌ترین جنبش، برق از چشم دشمن هتاک و خیره‌سر گرفته و تصوّر خام و فکر شوم او را در نطفه خفه کند و در هر زمان، جنگ‌افزار مناسب آن را تهیه و سازمان‌دهی مناسب شود و تاکتیک‌ها، هنرها، فنون رزمی و رموز فنی رزم‌آوری فراگرفته شود و....^۱

آنچه ذکر شد تنها گوشه‌ای از روشهای امام سجّاد (ع) در دعاها و صحیفه سجّادیه و یکی از هزاران نکته دقیق در مفاهیم بسیار بلند آن کتاب عظیم است. امید است که بتوانیم هر چه بیشتر در پناه این نازله آسمانی، بهترین بهره‌های معنوی را برده و از مسیر این ادعیه گهربار، به لذّت انس و مراتب والای معرفت و یقین نائل آییم. انشاء...

نتیجه

صحیفه سجّادیه که از ارزنده ترین آثار اسلامی، و اثر و یادگار سیدالساّجدين امام علی بن الحسین (ع) است ۵۷ دعا را شامل می شود، که پس از قرآن و نهج البلاغه بزرگ‌ترین و غنی‌ترین گنجینه‌ی حقایق و معارف الهی به شمار می‌رود و مشتمل بر دقیق‌ترین مسائل توحیدی، عبادی، اجتماعی و اخلاقی است به طوری که بزرگان شیعه آن را أخت القرآن، انجیل اهل بیت (ع) و زبور آل محمد (ص) نامیده‌اند و آن را حضرت سجّاد (ع) در جلسه‌ای برای دو فرزندشان حضرت امام باقر (ع) و زیدبن علی (ع) انشاء و امر به کتابت و محافظت از آن

۱. ممدوحی کرمانشاهی، شهود و شناخت، ص ۲۱۲

نموده‌اند.

صحیفه سجّادیه، حاصل معنوی دورانی است که امام سجّاد (علیه السلام) در خفقان و اختناق شدید که از سوی حاکمان ظالم اموی ایجاد شده بود تحت نظر بوده و تمامی تحرّکات و رفت و آمد آن حضرت شدیداً تحت کنترل و مراقبت آنها بود و در واقع، تشنگان حقیقت و شیعیان در آن عصر، از محضر امام و ارشادات ایشان، به طور کامل بهره‌مند نبودند و در واقع نمی‌گذاشتند که مردم بتوانند از فیض حضور امام استفاده نمایند. درچنین هنگامه خطری، امام زین‌العابدین (علیه السلام) با وجود موقعیت دشوار سیاسی و فاصله‌ی بزرگی که حکومت ظالم میان مسلمانان و امام‌شان انداخته بود، با قدرتی شگرف، تکلیف الهی خود را ادا می‌کند و با بهره‌گیری از شیوه‌ی نیایش و با زبان دعا و مناجات به تعمیق و ترویج اندیشه‌های دینی همّت می‌گمارد، تا از این رهگذر، ضمن افشاگری ظلم و اعلام موضع‌گیری در برابر حکومت‌های فاسد در قبال مسائل اجتماعی و اقتصادی و سیاسی امت اسلامی، مسلمانان را به وظائف‌شان رهنمون و در برابر هجوم فرهنگ‌های بیگانه و امواج دین براندازی دنیا طلبی و بی‌بند و باری مصونیت بخشید و شیعه را از یکی از سخت‌ترین دوران‌های حیات خویش عبور داد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم
۲. امام علی بن الحسین، صحیفه سجّادیه (ترجمه الهی قمشه‌ای)، قم، انتشارات پیام مقدس، چ اول/۱۳۸۷ش.
۳. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، الذریعة الی تصانیف الشیعة، بیروت، دارالاضواء، چ دوم/۱۳۷۸هـ.
۴. آملی، حسن زاده، رساله نورُ علی نور، [بی جا]، نشر تشیع، سال ۱۳۷۱ ش.
۵. ابن فارس، احمد، معجم مقایس اللغة (تحقیق عبدالسلام ...)، [بی جا]، مرکز النشر- مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴هـ. ق.
۶. امام خمینی رحمته الله، وصیت نامه سیاسی الهی، نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
۷. _____، آداب الصلوة، (ترجمه سیداحمد فهری)، مشهد، آستان قدس رضوی، چ دوم/۱۳۶۶ش.
۸. الکوّاز، محمد کریم، سبک‌شناسی اعجاز بلاغی قرآن، تهران، نشر سخن، چ اول/۱۳۸۶ش.
۹. پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان، مؤسسه امام صادق علیه السلام، چ چهاردهم/ ۱۳۸۱ش.
۱۰. پایگاه اندیشه قم (اینترنت)
۱۱. پایگاه تخصصی صحیفه سجّادیه (اینترنت)
۱۲. جعفریان رسول، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، [بی جا]، قم، مؤسسه انصاریان، چ اول/۱۳۷۶ش.
۱۳. حلی، احمد بن فهد، عدة الداعی، انتشارات دار الكتاب الإسلامی، چاپ اول/ ۱۴۰۷ هـ. ق.
۱۴. حسینی (میر داماد) سید محمد باقر، شرح الصحیفه‌ی السجّادیه، (تحقیق سیدمهدی رجایی)، اصفهان، بهار قلوب، چ دوم/۱۴۲۲ق.
۱۵. سایت تبیان.
۱۶. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسایل الشیعه، قم، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث،

- چاپ اول / ۱۴۰۷ هـ.ق
۱۷. شیخ احمد رضا، معجم متن اللغة، بیروت، دار مكتبة الحياة، تاریخ نشر: ۱۳۷۷ هـ.ق - ۱۹۵۸ م.
۱۸. طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج، مشهد، نشر مرتضی، سال انتشار/ ۱۴۰۳ هجری.
۱۹. طریحی، فخر الدین، مجمع البحرين، تهران، مرتضوی، چ سوم/ ۱۳۷۵ ش.
۲۰. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید (جیبی)، تهران، امیر کبیر، چاپ سی و چهارم/ ۱۳۸۵ ش.
۲۱. فلسفی، محمدتقی، شرح و تفسیر دعای مکارم الاخلاق از صحیفه سجادیه، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۲. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت، مؤسسة الوفاء، چ دوم/ ۱۴۰۲ ق.
۲۳. مازندرانی، علی بن شهر آشوب، معالم العلماء، بیروت، دارالاضواء [بی تا].
۲۴. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چ اول/ ۱۳۶۸ ش.
۲۵. ممدوحی کرمانشاهی، حسن، شهود و شناخت (شرح صحیفه سجّادیه)، قم، بوستان کتاب، چ دوم/ ۱۳۸۵ ش.
۲۶. مجد فقیهی، محمد علی، آشنایی با صحیفه سجّادیه، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، چ اول/ ۱۳۸۵ هـ.ش
۲۷. هاشمی، سیدجواد، محمد راز آفرینش (شرح موضوعی صحیفه سجّادیه)، انتشارات آیات بینات، [بی جا]، چ دوم/ ۱۳۸۵ هـ.ش.